

МЕТАМОРФОЗИ ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ В УМОВАХ ОРГАНІЗОВАНОГО РИНКУ

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

В статье анализируются изменения, которым подвергается экономическая свобода индивидуальных и коллективных субъектов (организаций) под влиянием развития рыночных отношений. Доказывается, что экономическая свобода становится условием рыночных взаимодействий и задает их границы, нормы, правила.

The article observes the changes of economical liberty of the individual and collective subjects (organizations) under the influence of the development of the market relationship. It is being proved that economical liberty becomes the reason of the market relationships and sets up their borders, norms, rules.

Ключевые слова: экономическая свобода, социальная ответственность, рынок

Економічна свобода – феномен громадянського суспільства з ринковою економікою, йому вона притаманна й ним найбільш ефективно може використовуватися, бо є його сутнісною характеристикою. З переходом до ринкових відносин ідеї та принципи економічної свободи з великими труднощами сприймаються різними соціальними групами українського суспільства, не одержують адекватного виразу на рівні економічних, політичних та інших соціальних інститутів, самоцінність економічних свобод взагалі незначна [1; 2]. У той же час економічну свободу правомірно розглядати як механізм, здатний гармонізувати суб'єкта економічної діяльності з самим собою, з природою та суспільством. Відомо, що ідею такої гармонії висунув ще Ж.-Ж. Руссо, але до цього часу не існує загально визнаних технологій системної реалізації свободи, зокрема економічної. Під останньою ми розуміємо наявність у економічного суб'єкта певної сукупності прав, які гарантують автономне, самостійне прийняття рішень щодо пошуку та вибору виду, форми, сфери економічної активності, методів її здійснення, використання продукту і доходу, що приносить дана діяльність.

Економічна свобода – атрибут ринкового обміну. Ринки в сучасній соціології представляються як сукупність мережевих зв'язків, інституціональних обмежень і культурних сенсів [3, с. 47]. Серед численних економіко-соціологічних підходів, які застосовуються до аналізу ринку, увагу привертає концепція ринку як організаційного поля. Згідно неї, мета учасників ринку, орієнтованих на перспективу, полягає в забезпеченні його стабілізації. Остання досягається через усталеність ринкових ієрархій і вироблених систем контролю. Тоді виникає питання про межу економічної свободи в умовах організованого ринку. Ми поділяємо підхід, згідно з яким ринок визначається як „система регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного і конкурентного обміну благами, в якій дії його учасників регулюються (окрім цін) їх структурними зв'язками, інституціональними формами, владними ієрархіями і культурними конструкціями” [4, с. 60]. Економічна свобода стає як умовою ринкових взаємодій, так і задає межі, норми, правила цих взаємодій. За Е. Фромом, „втеча від свободи” – це пошуки нових форм залежностей [5], однак ці залежності індивіди (групи, організації) прагнуть взяти під свій контроль. Це стосується і залежності від ринку. Потребу в регульованому ринку і її практичне втілення дослідив К. Поланьї, який показав процес вивільнення західноєвропейських країн із-під диктату ринку землі, праці й капіталу [6].

Виходячи з досить поширеного в наші дні положення про те, що тільки організований ринок може виступати універсальним механізмом вільного узгодження інтересів суб'єктів, зупинимось на проблемах реалізації економічної свободи, однієї з характеристик будь-якої соціально-економічної системи ринкового типу. Усі прояви економічної свободи глибоко пов'язані з соціальними інститутами, що регулюють економічне життя. Свобода економічної поведінки як людини, так і створених нею організацій, базується на принципах, які закріплені в різних інститутах, зокрема власності та зайнятості. При цьому в наші дні теорія і практика організаційного розвитку стають плюралістичними, що проявляється в існуванні різноманітних моделей організації, в змінах самих організацій і способах їх побудови, в характері організаційних і міжорганізаційних зв'язків, все більше неусталених і одночасно таких, що надають організації та її членам більше свободи дій. Як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, „плюралістична ситуація приходить разом з умовами швидких соціальних змін, і сам плюралізм є фактором прискорення саме тому, що сприяє підриву традиційних визначень реальності, які чинять опір ефективним змінам” [7, с. 204].

Ринкова економіка робить економічну свободу функціональною: «В умовах ринку несвобода стає соціальною дисфункцією, свобода ж функціональна... Закріплюючись в нормах культури, свобода дуже швидко усвідомлюється не просто як «виробнича необхідність» (чисто інструментальна функція ринку), а як самодостатня найвища цінність людського буття...» [8, с. 173]. Такий висновок витікає з того, що ринок, який склався еволюційним шляхом, є складною системою, саморегуляція якої неможлива без самодіяльних автономних суб'єктів. Про міру економічної свободи свідчить широта вибору, який мають суб'єкти (об'єктом вибору стають професії, види зайнятості, соціально-економічне становище, галузі прикладення праці, робочі місця тощо). Г. Маркузе стосовно визначення міри свободи відмічав: «...Вирішальним фактором є не багатство вибору, наданого індивіду, а те, що може бути обране і що *дійсно* ним обирається... Вільний вибір серед широкого багатства товарів і послуг не означає свободи, якщо вони підтримують форми соціального контролю над життям, сповненим тягарем праці і страхом, - тобто якщо вони підтримують відчуження» [9, с. 10-11]. Таким чином, економічна свобода проявляється в економічно вільній поведінці індивідів (груп, організацій) при наявності економічного вибору. Розширенню її меж повинно сприяти зменшення зовнішньої регламентації економічної поведінки людини, внутрішнє розкріпачення особистості, в першу чергу за рахунок зміни ціннісної свідомості та набуття навичок, знань, умінь діяти в умовах свобод.

Перспективи соціологічної концептуалізації феномену свободи є як на соціальному, так і індивідуальному рівнях [10]. Але слід погодитися з М. Шабановою, що доступними пізнанню емпіричним шляхом, у тому числі з допомогою соціологічної методології, є більш поверхневі рівні свободи, які характеризують свободу дії і свободу вибору [11, с. 75]. Економічна свобода, таким чином, може фіксуватися за допомогою вивчення проявів економічно вільної поведінки.

Мета статті – визначити зміни економічної свободи в умовах організованого ринку.

Роль економічної свободи в суспільному розвитку багатогранна. Зупинимося на основних напрямках її впливу на соціально-економічні процеси та на притаманних їй метаморфозах.

По-перше, економічна свобода виступає мірою розвитку особистості як суб'єкта господарювання. Досить розповсюдженим є погляд, згідно з яким економічна і політична свободи виступають моментом особистої свободи у широкому розумінні. Вважається, що без економічної свободи не може бути реальною свобода політична, адже перша виступає необхідним засобом для досягнення другої. Там, де відсутня свобода економічного вибору, політична свобода стає ілюзією, втрачає зміст. Наявність у людини права вибору цілей, стратегії, тактики своєї економічної діяльності, права розпоряджатися своєю робочою силою і результатами своєї праці – це ознака того, що відбулося визнання людини як суб'єкта соціально-економічного життя суспільства.

По-друге, економічна свобода є передумовою і фактором ефективної економічної діяльності в умовах сучасної ринкової економіки. Ринок передбачає наявність вільних товаровиробників, власників капіталів, робочої сили. До основних принципів економічної свободи в умовах ринкового господарювання найчастіше відносять такі: свобода розпорядження й використання власності (свобода інвестування, виробничої діяльності та ін.); свобода конкуренції; свобода споживання (економічна діяльність доцільна й виправдана тільки в зв'язку з задоволенням суспільних потреб, потреб окремих груп, особистостей); свобода самовизначення суб'єктів економічного життя (право вибору цілей, видів економічної діяльності); свобода інформації (доступ до соціально-економічної інформації) та ін. Економічна свобода передбачає також рівні можливості для всіх суб'єктів економіки.

По-третє, економічна свобода стає важливим регулятором економічної поведінки індивідів, груп, організацій. Як свідчить практичний досвід, не може бути ефективної економіки без свободи економічної поведінки особистості, групи, організації, без їх права обирати свій шлях в економічному житті в залежності від своїх можливостей, суспільних потреб та меж правової легітимності і моральних норм.

Економічну свободу можна розглядати не тільки як ціль, але і як цінність. Проте цінністю вона стає тільки тоді, коли суб'єкт її усвідомлює. Де немає усвідомлення цінності діяти у сфері економіки відповідно до своїх потреб та інтересів з усвідомленням власної відповідальності за свої рішення і результати діяльності, там не має і суб'єкта господарювання. На рівні особистості економічна самосвідомість, яка спонукає особистість стати активним учасником економічного життя, включає усвідомлення й відчуття цінності економічної свободи. Важливу роль відіграє також, поряд з осмисленням цінності особистої свободи, розуміння її співвідношення зі свободою інших, з інтересами соціуму взагалі.

Вважається, що вимоги абсолютної економічної свободи, надання їй абсолютного пріоритету над усіма іншими цінностями не виправдані. Слід зазначити, що насильницьке придушення будь-яких проявів свободи може призвести до того, що на деякий час серед життєвих цінностей особистості свобода, зокрема економічна, може не займати досить високого місця, поступатись його іншим цінностям. Розглянемо співвідношення економічної свободи з такими цінностями, як справедливість і солідарність. Одним з проявів справедливості є свобода, що вимагає рівності прав, життєвих шансів для всіх, для самовизначення. А солідарність надає свободі зміст і визначає її межі, виступає передумовою того, щоб економічно слабкі могли скористатися свободою, яку всі суб'єкти в умовах солідарності зобов'язані

використовувати при додержанні відповідальності перед соціальною спільністю, до якої вони входять [12]. Скасування економічної свободи на користь удаваній рівності і примус до солідарності виявилися згубними для суспільного розвитку.

Більш поширеним є вивчення співвідношення економічної свободи і соціальної відповідальності. Так, Джон Роулз одним із перших вивів на передній план концепту соціальної відповідальності не юридичний, а моральний аспект. Цей вчений у відомій роботі «Теорія справедливості» осучаснив і розвинув ідеї І. Канта про свободу і відповідальність й виступив із критикою утилітаризму. За Дж. Роулзом, кожен індивід, що вступає в соціальну кооперацію (стає членом спільноти, громади, держави), обирає не тільки спільні принципи існування, базові права, але й низку соціальних обов'язків, покликаних запобігти заповідянню суспільного чи персонального для інших членів суспільства лиха. Таке розуміння вимагає окреслення концепту справедливості як мірила результатів людських вчинків: принесли вони користь суспільству чи шкоду? Справедливість як моральний принцип соціальної відповідальності у Дж. Роулза носить обов'язковий атрибут публічності, нею наділяються апіорі соціальні інституції (жоден суспільний інститут, у т.ч. економічний, не засновується для нанесення шкоди суспільству, а лише навпаки – задля суспільної корисності) [13].

Відзначимо деякі закономірності розвитку економічної свободи: з однієї цінності – економічної свободи – можуть розвиватися різні переконання та форми їх реалізації; ринок – це не тільки засіб, форма реалізації свободи в економіці, але й умова її реалізації в інших сферах суспільної життєдіяльності; нерівність у свободі визначається різним доступом суб'єктів до власності, влади, інформації, систем її розповсюдження, каналів знаходження засобів до існування [14, с. 18]. Економічна свобода передбачає відсутність панування і підкорення, а також того, що виходить за межі законності, вона потребує встановлення рівноправних, солідарних суспільних відносин, які б забезпечували розповсюдження економічних свобод на всіх без винятку суб'єктів економіки. Економічна свобода повинна забезпечуватися усім – підприємцям для підприємництва, робітникам для найму на роботу. Тобто кожен повинен мати можливість або ризикнути і відкрити свою власну справу, або стати найманим робітником, не втрачаючи своєї економічної суверенності, тобто можливості вільно розпоряджатися своєю робочою силою; економічна свобода потребує постійного оновлення відповідно до нових тенденцій суспільного розвитку; як і будь-який її вид, вона, позбавлена відповідальності, вироджується у свавілля.

Вільне суспільство, з одного боку, розвивається в умовах закону, який рівною мірою стосується всіх суб'єктів, а з другого – існує тому, що його члени приймають деякі універсальні правила, яким усі підкорюються. Вільне суспільство й функціонування вільного ринку багато дослідників ототожнюють. Умовами, які необхідні для функціонування вільного ринку, найчастіше називають: вільний рух цін; відсутність обмежень на пропозицію; відповідна інформація про ринок; невтручання держави; альтернативне використання ресурсів (право споживача і виробника використовувати свої ресурси альтернативним способом); вільний вибір (у системі не повинно бути елементів, котрі обмежують вільний вибір людей у відношенні продукту, його корисності й ціни, за якою він пропонується). Вільний ринок – предмет тривалих наукових дискусій, які в основному точаться навколо трьох питань: проти системи вільного ринку свідчить, на думку багатьох, його циклічна природа з періодичними кризами; він, як і інші відомі системи, не забезпечує справедливого розподілу багатства країни; можливе марнотратство ресурсів.

Практика свідчить, що закриті суспільства, у яких обмежені основні свободи, не мають і свободи економічної. Разом з тим відсутність економічної свободи зводить нанівець, не сприяє розвитку й іншим видам свобод (зокрема, політичній). Так, за свідченням М. Фрідмана, економічна, громадянська та політичні свободи зовсім не складають гармонічного ансамблю, тому важливо, як взаємодіють вони між собою, оскільки це впливає на суспільний прогрес у цілому. Наприклад, жодне з тоталітарних суспільств не досягло високого рівня економічної та громадянської свободи [15, с. 22-26]. Панування тотальної підвладності особистих інтересів інтересам груповим, загальним, гальмування розвитку видів економічної діяльності, які пов'язані з самостійністю суб'єктів господарювання, притаманні тоталітарним суспільствам. Зрештою, «тоталітарна влада завжди прагне обмежити економічну свободу, хоча б для того, щоб мати можливість присвоювати додатковий прибуток, необхідний для забезпечення власної могутності» [1, с. 96].

У сучасних умовах історичний вибір неможливо здійснювати, ігноруючи потреби, інтереси, бажання, волю особистості. Тому проблема свободи особистості виступає як суспільний і особистісний ідеал, що переходить у цінність, без чого не можливе становлення якісно нових суспільних відносин, у яких людина виступала б не засобом, а ціллю суспільного виробництва. Економічна свобода особистості – явище конкретно-історичне, вона пройшла довгу еволюцію разом з розвитком людини, суспільного виробництва в цілому, в ході якої відзначалися різноманітні форми підвладності людини в економічному житті, а саме: особиста та майнова залежність (наприклад, боржника від кредитора), тиск зовнішніх обставин (несприятлива економічна кон'юнктура, неврожай тощо). Про особисту економічну свободу, на наш погляд, свідчать: наявність потреб, задоволення яких передбачає участь в економічному житті

суспільства; усвідомлення своїх економічних інтересів, мотивація економічної діяльності; можливість постановки економічних цілей, розробка програми дій по їх досягненню, свідомий вибір засобів здійснення останніх; самостійна й відповідальна реалізація своїх задумів в економічній діяльності; здатність до прийняття економічних рішень, економічна самостійність (право на ризик, власну стратегію соціально-економічного розвитку, раціоналізацію виробництва) тощо.

Різноманітні також форми прояву економічної свободи на особистісному рівні. Серед них – високий рівень матеріального добробуту, розвинута духовність, міра гуманізації праці, підвищення її змістовності, розвинутість творчих засад. Використання ринкових свобод вимагає відповідної соціалізації, адже «сучасна людина вчиться підкорятися диктату ринку так само, як стародавні вчилися підкорятися старійшинам і сенешалям» [16, с. 48]. Універсальним проявом особистої економічної свободи вважається наявність можливості вільного пересування людини, а саме: територіального, професійного, соціального. У різні історичні епохи власність на фактори виробництва формувалася по-різному, що зумовлювало різні межі економічної свободи, хоча остання поширювалася завдяки суспільному розвитку.

Свобода потребує матеріальної основи. Особиста економічна свобода багатьма дослідниками пов'язувалася ще з давніх часів з правом на особисту власність, зокрема на засоби виробництва та на робочу силу, здатність вільно ними розпоряджатися, використовуючи певні економічні механізми (зокрема, ринкові) задовольняти зростаючі потреби людей. Ми згодні з думкою багатьох авторів, що економічна свобода передусім передбачає невідчужуване право власності. Без регламентації прав власності законом або традицією вона вироджується в хаос, де починає панувати право сили.

Визначення межі особистої економічної свободи – проблема не тільки економічна, але і моральна, і політична, правова, тому що ці межі зумовлюються багатьма факторами. Один з них – усвідомлення особистістю своєї людської суті, суспільного призначення, взаємозв'язку з іншими людьми. Принцип соціальності закладений в реалізацію останньої. З одного боку, наявність прав, правил, процедур економічної діяльності обмежує особисті поривання людини, з другого боку, - надає їй захист від сваволі та насилля з боку інших (держави, окремих людей, організацій). Але межі економічної свободи, як і будь-якого іншого її виду, задаються не тільки зовні, існують і внутрішні бар'єри, наприклад, у вигляді свідомого самообмеження. Пізнання законів, тенденцій соціально-економічного розвитку суспільства, визначення свого місця в соціально-економічному житті – необхідна умова економічної свободи особистості. Саме з соціально-економічною свідомістю людини пов'язаний перехід свободи думки, свободи вибору у свободу волі, свободу економічних дій. В реалізації економічної свободи, перетворенні її із можливості у дійсність визначна роль належить економічній діяльності, практиці, у якій бере участь соціально-відповідальний суб'єкт, що має право вибору. Суб'єктивний бік економічної свободи не можна розглядати поза наявності певних умов, адже економічно вільна поведінка суб'єкта залежить як від об'єктивних умов (свободи зовнішньої), так і від умов суб'єктивних (свободи внутрішньої).

Як здійснюється економічна свобода? Її буття, на наш погляд, можна розглядати, з одного боку, як стан, тобто з погляду наявності реальних можливостей вибору видів економічної діяльності, соціально-економічних цілей, засобів їх досягнення та здатності суб'єктів до цього вибору, з другого - як процес економічної діяльності, а саме: наявності відповідних правил "гри" економічних суб'єктів, а також соціальних інститутів, які б забезпечували функціонування вільної економічної поведінки. Тезу про те, що економічна свобода потребує регулювання, слід розглядати не тільки з погляду необхідності подальшої раціоналізації економічних відносин, але й з позиції соціальних механізмів, які її забезпечують. Адже економічна свобода розвивається в оболонці конкретної культури. Ідея і принципи економічної свободи повинні увійти в економічну культуру, економічну свідомість різних соціальних груп, окремої особистості. Якщо у суспільстві економічна свобода не спирається на культуру, а переслідує лише цілі особистої економічної вигоди та влади, то наслідком цього стає роз'єднання людей, які не здатні до солідарності, а вбачають один в одному лише суперників у конкурентній боротьбі за виживання, що сприяє зростанню соціальної напруги.

Не можна не порушити таке дискусійне питання, як доцільність певного обмеження економічних свобод індивідів, груп, організацій заради зміцнення економічного стану соціуму. Така політика може проводитися (і досить успішно) як на рівні суспільства (державне регулювання ринкової економіки як інструмент прискорення її розвитку), так і на рівні окремих економічних організацій (ієрархічні структури обмежують свободу прийняття економічних рішень в залежності від віддалення рівня підрозділу від верхівки "управлінської піраміди"). Хоча на рівні економічних організацій і окремих робочих місць значно поширена протилежна тенденція: розширення меж свободи заради економічного розвитку. Свобода нагромаджувати без обмежень економічні ресурси та матеріальні цінності, виготовляти продукти зі шкідливими для здоров'я людей якість, господарювати без урахування необхідності збереження природи і навколишнього середовища може нести загрозу суспільству і навіть фізичному існуванню людей. Можлива також ситуація (наприклад, в умовах низької ділової етики), коли для багатьох людей навіть при розширенні об'єктивних умов економічної свободи звужуються можливості соціально

схваленої, суспільно корисної її реалізації, яка б сприяла усталеному розвитку суспільства, особистості, що потребує соціального контролю за економічною поведінкою індивідів, груп, організацій в напрямку підвищення рівня їх соціальної відповідальності.

З іншого боку, саме існування свободи в різних її проявах вимагає обмеження влади, особливо коли остання не діє в межах закону, який би захищав від неї у разі потреби економічні та інші права індивідів, груп, організацій. Влада, яка обмежує соціально відповідальну ділову активність, як правило, потребує реформування. Вільне суспільство не нав'язує суб'єктам способів реалізації життєвих шансів у будь-якій сфері суспільного життя і прагне до постійного їх розширення, передусім в економіці. У той же час економічна свобода зумовлюється певним комплексом умов, їх системою, що, зрештою, є наслідком складності самого цього явища. Економічна свобода підтримується численними інститутами, один із яких - інститут власності, формування якого, на наш погляд, можна розглядати як певну соціальну технологію, особливо за умов, коли цей інститут складається не еволюційним шляхом, а внаслідок цілеспрямованої державної політики.

Висновки. Реалізація економічної свободи породжує ряд соціальних проблем. По-перше, здійснення економічної свободи, як правило, суперечне, має безліч обмежень і передбачає, з одного боку, існування об'єктивних (правових, організаційних, технічних, економічних) умов вибору, а з другого – суб'єктивну здатність до вибору, яка визначається культурними, соціальними і психологічними властивостями особистості, її вмінням та пізнанням. Дослідники відзначають, що економічна свобода, як і свобода взагалі, виступає цінністю не стільки колективного, скільки індивідуального існування, і надбання людиною індивідуальної економічної свободи вимагає, крім правових та інших гарантій, також духовної розкріпаченості, волі, здатності до самостійних економічних дій. Таким чином, економічна свобода може досягатися завдяки творчій і духовній свободі, що потребує певної культури і рівня соціального розвитку.

Література:

1. Розинко А. Н., Черненко И. В. Свобода и принуждение в социально-экономических системах // Философская и социолог. мысль. – 1990. – № 3. – С. 94-97.
2. Пилипенко В.С. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2005. – 224 с.
3. Радаев В. Социология рынков: к формированию нового направления. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 328 с.
4. Анализ рынков в современной экономической социологии [Текст]: пер. с англ.; отв. ред. В.В. Радаев, М. С. Добрякова. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 423 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
6. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: пер. с англ. – М.: Медум, 1995. – 323 с.
8. Стариков Е. Н. Общество-казарма от фараонов до наших дней. – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1996. – 420 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек: пер. с англ. – М.: “REFL”- book, 1994. – 368 с.
10. Піменова О. О. Проблеми та перспективи соціологічної концептуалізації феномену свободи // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2006. – № 723. – С. 129-132.
11. Шабанова М. Социология свободы: трансформирующееся общество. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 315 с.
12. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение: пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 170 с.
13. Роулз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.
14. Экономическая свобода и солидарность / Н. П. Федоренко и др. – М.: Наука, 1991. – 304 с.
15. Фридман М. Четыре шага к свободе // ОНС: Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 16-19.
16. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. Thesis: – М.: Начала-Пресс. – Т.1. Вып. 1. Зима. 1993. – 255 с.